

valensija 1937–1987

oktavio paz

Pre pedeset godina, 4. jula 1937. u Valensijskim — u kojoj je možda Apollinaire našao inspiraciju kada je napisao: »svetlosti divni plod« — započeo je s radom Drugi Internacionali Kongres Antifašističkih Pisaca. Gradanski rat, koji je besne u selima i gradovima Španije, pretvorio se u opštelijudski rat savesti. Na Kongresu, kojeg se danas prisećamo, bili su prisutni pisci koji su došli za četiri važne strane. Mnogi su bili cenjeni a neki stvarno veliki; dvojica su bili moji učitelji u umetnosti pisanja poezije, drugi moji prijatelji a svi smo tih uzavrelih dana pre svega bili drugovi. Delio sam s njima nade i ubedjenja, zablude i mastanju. Sjedinjavao nas je osećaj nepravde i naklonost prema potlačenima. Bilo je to bratstvo ogorčenih ali ne i pobornika nasilja. Većina njih je umrla. Evocirajući uspomenu na njih, ponasan sam se poput Hipokratovih statua koje nose pečat tišine. Cutanje pred njihovim imenima ne znači zaborav već povlačenje u sebe, u duboku koncentraciju u toku koje nemo razgovaramo sa nestalima i vaskrsavamo ih u sećanju.

Većina nas preživelih, razbacanih po celom svetu, često suprotstavljenih oprećnim razmišljanjima, odmah se odazvalo na poziv grupe španskih pisaca koja je organizovala ovaj Kongres. Organizovanje proslave svakako nije bio jedini i krajnji cilj; pozivom je trebalo iskušati našu savest. Datum koji nas je okupio istovremeno budi svetle i tamne uspomene. Ti letnji dani 1937. vaskrsavaju u našim sećanjima: čitav niz žestokih, strasnih, kontradiktornih pojava, afirmacije koje se pretvaraju u negacije, čoštvo i okrutnost, jasnoću i zaslepljenost, vernošću i izdaju, žudnju za slobodom i obožavanje despota, slobodu duha i klerikalizam — i sve sažeto u jedno pitanje. Bila bi drskost pomisliti kako možemo dati odgovor na to pitanje. Od kad je sveta i veka nikome to nije pošlo za rukom. Međutim, naš je zadatak da pitanje jasno formulišemo i da se neprekidno trudimo da nademo odgovor na njega. Ne tragamo za potpunm, konačnim odgovorom: tragamo za nagoveštajima, povodima, sugestijama. Želimo shvatiti, a da bi smo shvatili potrebna je odvažnost i jasnoća duha. Osim toga i pre svega: samilost i ironija. To su dva identična i krajnja oblika shvatanja. Osmeħ niti odobrava niti osuđuje: njime se saučestvuje, iskazuju simpatije; samilost nije saučešće niti sažaljenje: ono je bratimljene.

Pitanje sa kojim se suočavamo može se postaviti na nekoliko načina. Jedan od njih je sledeći: proslavljamo li mi uspomenu na pobedu ili poraz? Dručije rečeno: ko je ustvari dobio rat? Nije lako dati kakav odgovor koji bi naišao na opšte odobravanje. Međutim, nešto možemo i trebamo reći. Prvo: rat nisu dobili aktivne sile spolja, tj. Hitler, Mussolini, Staljin. Takođe ni pasivne: demokratije sa Zapada koje su napustile špansku Republiku i tako izazvale Drugi svetski rat i vlasti propast. Da li je Franko sa svojim pristalicama dobio rat? Iako su odneli pobedu na bojnim poljima, osvojili moć i upravljali Španijom tokom mnogo godina, njihova победa pretvorila se u poraz. Današnja Španija nije Frankova Španija, naprotiv, ona je njenja suprotnost. S druge strane Narodni front ne samo da je izgubio rat nego i većinu svojih ideja, zamisli i projekata koji su danas od slabe istorijske važnosti. Ko je onda dobio rat? Odgovor je zapanjujući: dobili su ga drugi. 1937. postojale su dve institucije skoro na izdisanju, oslabljene prvo medusobnim ideočoškim trivenjima a zatim i nasiljem; uspele su da ojačaju i danas su osnova političkog i socijalnog života Španije. Mislim na Demokratiju i Ustavnu Monarhiju.

Ko je od nas pisaca okupljenih u Valensijskim pre pola veka mogao pogoditi kakav će biti ustavni poredak u Španiji 1987. i kakva će biti njegova Vlada? Ovo ne treba da nas čudi: budućnost je za čoveka uvek bila zagonetka. Ipak vreme imalo je svoje oštromerne vidovnjake. Posle Drugog svetskog rata živeo sam jedan duži period u Parizu. 1946. upoznao sam španskog vodu socijalista Indalecia Prieta. Iako sam čuo za njega u Španiji i Meksiku više puta ovo je bilo prvi put da sam govorio s njim, u četiri oka i to u dva navrata. Prieto je boravio u Parizu čekajući kao i ostale proterane vode promenu internacionalne politike demokratskih snaga koje bi njemu isle u korist. Ja sam radio u meksičkoj Ambasadi. Ova neobično velika skoncentrisanost ličnosti, pripadnika različitih političkih partija, Frankovih neprijatelja, pomogla mi je da stvorim jasniju ideju o projektima opozicije i različitih snaga koje su težile vrhovnoj vlasti. Imao sam

priliku da razgovaram sa različitim vodama ali u njihovim rečima — opreznim ili strasnim, razboritim ili retoričkim — nisam našao ništa novo: njihove ideje i stajališta svima su već bila poznata. Sa Prietom je bilo drukčije. Za dva sata — bio je sitničav i voleo je da obrazlaže svoje ideje — izneo mi je svoje mišljenje: jedini uspešan i civilizovani poredak za Španiju bila je Ustavna Monarhija sa Prvim Ministrom Socijalistom. Svako drugo rešenje završavalo je u gradanskom ratu ili produžavanju reakcionarne diktature. Njegovo rešenje, međutim, ne samo da je osiguralo prelazak ka čvrstom demokratskom poretku nego je otvaralo vrata nacionalnom izmirenju.

U to vreme »formalna demokratija«, kako se tada nazivala, ličila mi je na zamku; što se tiče monarhije, ona je bila nešto poput relikvije ili britanske ekscentričnosti. Prietove reči su mi otvorile oči i počeo sam da naslučujem stvarnost koja je do tada bila skrivena iza ideočoških naočara. Rezimirao sam razgovor sa vodom socijalista uz drsku ličnu sugestiju: možda bi meksička Vlada trebala da usmerava svoju politiku prema Prietovoj zamisli. Rukopis sam predao jednom od prepostavljenih. Bio je to pametan čovek ali isuviše samouveren. Tekst ga je naizmenično oduševljavao i zabavljao. Na kraju je samo progundao: interesantan ali izlišan književni pokušak. I vratio mi tekst.

Istorijska je fantastično pozorište: porazi se pretvaraju u pobjede, utvare dobijaju bitke, dekreti okrunjenih filozofa despotički su i okrutniji od hirova razuzdanih prinčeva. U slučaju španskog gradanskog rata pobeda naših neprijatelja pretvorila se u pepeo ali i većina naših ideja i zamisli. Naša vizija univerzalne istorije, drugim rečima: ideja o Revoluciji potlačenih u cilju stvaranja takvog poretka u svetu koji bi se zasnavao na slozi svih naroda, slobodi i jednakosti među ljudima, počela je da se ruši. Revolucionarna ideja je trpela smrtonosne udarce; najgrublji su bili upravo revolucionari a ne njihovi protivnici; čim bi se dočepali vlasti vršili bi pritisak na narod. Ne bih odugovljao više sa ovom temom: ona je već odavno postala predmet propovednika, evangelista i nekromanata. Umesto toga, želeo bih podvući suštinski gotovo identičan ugled Kongresa iz 1937. i ovog današnjeg. Vredelo bi se zadržati na ovoj primedbi malo duže.

Iz dana u dan prilike se menjaju, sve je relativno, stvarnost je zamagljena. Ipak ne možemo zatvarati oči pred onim što se dešava: pretinja atomske eksplozije, pustošenje prirodnog ambijenta, demografski problemi, grčenja osiromašenih naroda sa periferije industrijskog sveta, nehumani ratovi koji se vode na svih pet kontinenata, povremena obnova despotizma, porast nasilja među nadredenima i podredenima... Osim toga duševno nezadovoljstvo, pomanjkanje solidarnosti, degradacija erotikma, neplodnost maštice. Naša savest pretvorila se u pozorište gde su se odvijali sukobi i propasti s kraja veka. Stvarnost koju posmatramo nije izvan nas nego u nama: mi smo u njoj i ona je u nama. Mi smo ona. Stoga je nemoguće ne odazivati se na njen poziv jer nas ona iskušava. Ona je sredstvo kojim se naša savest stavlja na probu.

Istorijska nije ništa drugo no naš svakodnevni život sa, nasuprot i među nama samima. Živeti sa nama samima znači živeti zajedno s drugima. Despotske vlasti osakačuju naše biće uvek kada nam uskrate političku dimenziju. Potpuni smo samo u drugima i sa drugima: u istoriji. Ali isto tako živeti samo kao deo istorije i zbog nje same, ne znači stvarno živeti. Osim našeg intimnog života — koji je samo naš i ako smem reći nama tako svet — da bi se istorija potpuno ispunila potrebno je da se razvije u nešto mnogo veće nego što je ona sama. Istorija teži sveobuhvatnosti, tom nećem mnogo većem od nje. Možete ga nazvati kako hoćete jer istorija će sva imena prihvati ali ni jedno neće zadržati. U tome je njen najveći paradox: njeni apsoluti su promenljivi a večnost traje koliko treptaj. Jedno je sigurno: da bez tog nečeg mnogo većeg trenutak nije trenutak niti je istorija istorija. Od svog postanka živimo podeljeni na dve paralelne strane: sadašnjost i izvansadašnjost, mogućnost i potreba. Ili kako bi rekli sholastičari: slučajnost i suština.

U prošlosti ove dve strane bile su u neprekidnoj komunikaciji. Zaključci koje je zahtevala relativna sadašnjost imali su poticaj u principima i pravilima onog izvanistorijskog, nedostupnog istorijskog razaranju. Reka vremena oslikava nebesko pismo. To je pismo sa većim znakovima koje svako može čitati bez obzira na uzburkanost reke. Savremeno doba podvrglo je znakovke temeljnom proučavanju. Pri tome se izgubio njihov osnovni smisao: jedinina se pretvorila u množinu. Dvosmislenost, mnogostrukost osećaja, svi pravovaljani i kontradiktorni, svi prolazni. Čovek je otkrio da iza večnosti nema ničega. Ipak to što se izgubila vera u ono izvanistorijsko ne znači da ono samicim tim nije potrebno. Praznina je popunjena zamenama i svaki novi sistem privremeno se pretvara u jedan dovoljan početak, u osnovu. Najrazličitije nauke — zaključno sa onima koje se jejasno izjašnjavaju kao metode a nefilozofije — podstiču i op-

ravdavaju svaku sudbinu vremenskih radnji i zaključaka kao da su izvanvremenske istine.

Dve strane traju, mada jedna od njih, glavni početak, povremeno biva zamenjen suparničkim početkom. Mostovi između dve strane ponovo su postali jedva premostivi; ne samo da su preterano krhki nego se često i ruše. Današnja situacija je takva da možemo uzviknuti poput Baudelairea u »Reve Parisiennes«: »strašna novost! On je to rekao kada je video jedan geometrijski pejzaž iz kojeg su nestali svi živi oblici, skupa sa »nepravilnom vegetacijom«, dok je za nas novina strašna jer istorijski pejzaž, pozorište u kojem delamo i razmišljamo, neprekidno se ruši: nema osnove, temelja. Osudenim smo na preskakanje sa jedne na drugu stranu a taj skok je uvek smrtonosan. Osudenim smo da činimo greške. Želeli smo biti braća sa žrtvama a bili smo pomagači krvnicima, naše pobede pretvorile su se u poraz a taj naš veliki poraz klica je pobede koju nećemo doživeti. Savremenost je udarila pečat osude na nas. I više od toga: osuda je ožiljak savremenog intelektualca. Ožiljak u dvostrukom smislu reči: pečat svetosti i nečasnosti.

Dok sam razmišljao o zagonetki koja je toliko opsedala Calderona i Tirsa de Molina, a koja nije ništa drugo no tajna slobode, setih se sramnih strana koje je Schopenhauer posvetio Danteu i XXXIII poglavljvu »Pakla«. To je pevanje koje opisuje deveti krug, gde ispaštaju izdajice. To je najdublji deo pakla gde vlasti večiti led. Izdajice trpe užasne muke: hladnoća ledi njihove suze i tako im vlastita patnja ne dozvoljava olakšanje. Plakati znači dati sebi oduška, ne moći plakati dvostruka je patnja. Jedan od sudenih traži da mu Dante podari vid; pesnik pristaje u zamenu za njegovo ime i priču. Kada je završio priču nesrećnik kaže: »a sad ispruži ruke i podari mi vid«. Ali Dante odbija: moral – ili kako on sam kaže: uljednost – mu nalaže da bude grub prema grešniku. Schopenhauer ne može a da ne kaže: »Dante nije održao zadalu reč jer mu se činilo nedopustivim olakšavati patnje onome koga je sam bog osudio. Ne znam da li su ovakvi postupci česti i pravovaljani na nebu; ovde na zemlji svako ko se ovako ponaša smatra se varalicom«. I dodaje: Ovo pokazuje koliko je teško ustavoviti moral po božjoj volji; dok trepneš dobro se pretvara u zlo a zlo u dobro. Schopenhauer je u pravu ali moral zasnovan na nekim drugim principima, na primer na njegovim, izložen je istim teškoćama. Neslaganje je neminovno u svakom slučaju.

Više puta filozofi su pokušavali da otkriju nekakav prapocetak otporan na promene. Mislim da to ni jednom nije pošlo za rukom. Š druge strane, to smo i očekivali: bilo bi neshvatljivo da jedno takvo otkriće prode bez učešća drugih ljudi. Da su metafizičke konstrukcije slabije od religioznih otkrovenja, šta bi nam onda preostalo? Možda taj početak koji čini koren Modernog doba: sumnja, kritika, ispitivanje. Ne znam da li filozofi nalaze prikladnim moj odgovor ali sumnjam da ga Montaigne neće osudivati. Nije mi namera da kritiku pretvorim u nekakav ne-promenljivi i samodovoljan početak; naprotiv; prvi predmet kritike mora biti upravo ona sama. I još bih dodata da nas kritika vraća nama samima. Iako kritika ne predstavlja samodovoljan početak, kakva je namera tradicionalne metafizike, ipak njenja praksa ima dve prednosti. Prva: uspostavlja vezu između dve strane i proučava svaku našu radnju čisteći je od pogubne sklonosti pretvaranja u apsolute i zaključaka o apsolutnom početku. To je naša nanemerna sklonost koja je glavni izvor nepravede. Druga: Kritika nas distancira od nas i od naših postupaka; tj. omogućava nam da se vidimo kakvi jesmo i pretvara nas u neke druge. Biti neko drugi u našoj perspektivi znači korenito izmeniti tradicionalni odnos nije bitna božja volja, bila ona pravedna ili nepravedna, već molba osuđenog da mu otvorimo oči. Prestali smo da robujemo apsolutnom početku a da se nismo pretvorili u sukrovicu jednog ciničnog relativizma.

Kongres 1937. bio je čin solidarnosti sa ljudima koji su vodili smrtnu borbu protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Solidarnost sa ljudima napuštenim od onih koji su trebali da budu njihovi saveznici i branitelji demokratije sa Zapada. Kongres je pokrenut ogromnim talasom velikodušnosti i jedinstvenog osećaja za bratstvo; među prisutnim piscima mnogi su bili borci, neki su bili ranjavani a neki su ginuli sa oružjem u rukama. Sve to – ljubav, odanost, hrabrost, požrtvovanje – je nezaboravno i u tome je moralna veličina Kongresa. A njegova slabost? U izopacnosti revolucionarnog duha. Zaboravljamo da je Revolucija nastala iz kritičke misli; nismo videli ili nismo hteli da vidimo da se ta misao degradirala u dogmu i da je ovim moralnim i političkim prelazom, kao istorijskim nazadovanjem pod zaštitom revolucionarnih ideja, učutkivala protivnike, ubijala revolucionare i disidente, pretvarala praznoverni kult u doktrinu i na neumeran način laskala samodržcu. Zaboravljamo naše učitelje, zaboravljamo naše pretke. Druge generacije i neki drugi ljudi smatrali su da je pravo na kritiku osnova revolucionarnog duha. 1865., da bi se odbranio od napada koje je izazvala njegova istorija Francuske revolucije, Edgard Quinet napisao je reči ko-

je se mogu primeniti na našu situaciju iz 1937.: »Kritikovano je shvatanje i razum, hoćete reći dā su to učinili neprijatelji ljudskog razuma? Isto tako, ako ja kritikujem Revoluciju, ukazujući na njene pogreške i ograničenja zar ćeće me optužiti kao protivnika Revolucije? Ako kritički duh danas otvoreno preispituje religiozne dogme i E�andelite, zar ne čudi namera da se spreči preispitivanje revolucionarnih dogmi i terorizma? U ime Revolucije želi se ukinuti kritički duh. Samo pazite: tako ćeće ukinuti i Revoluciju.«

Nekoliko dana pre početka Kongresa, u Parizu se pojavila knjiga Andre Gidea: *Ispravke po povratku iz SSSR-a*. To je vraćanje na jednu knjigu od ranije u kojoj je izneo svoje čudenje pred onima što je čuo i video u Rusiji. Gideove kritike su bile umerene; više su ličile na prijateljske prigovore. Ipak Gidea su omalovažili na Kongresu: čak su ga nazvali »neprijateljem španskog naroda«. Iako su mnogi od nas znali da je to nepravedno i divili mu se, ipak smo čitali. Opravdavali smo naše čutanje istim onim argumentima koje je naveo Quinet 1865. Tako smo dali doprinos okamenjavanju Revolucije. Gideov slučaj nije bio jedini. Bilo je i drugih primera moralne nezavisnosti. Svi se bez sumnje sećate imena kao što su George Orwell i Simone Weil koji su se usudili da navedu greške i zločine počinjene u ime Republike, ne plašeći se da budu krivo shvaćeni.

Na Kongresu jedva da se raspravljalio o književnim temama. To je bilo i normalno. Svuda se vodio rat. Ipak bilo je izuzetaka. Neki od nas su verovali u slobodu umetnosti i našu mišljenja suprotstavljala su se pristalicama »socijalističkog realizma«. Pre nekoliko dana, listajući broj časopisa *Hora de Espana* posvećenog Kongresu, ponovo sam pročitao referat koji je izložio Arturo Serrano Plaja, njegov glavni autor, u ime grupe mlađih španskih pisaca. Tekst je bio početna tačka široke kampanje za slobodu mašteta. Prisećam se ovoga sada jer je i danas kao i uvek sloboda izraza uvek u opasnosti. Ne plaše ih se samo totalističke Vlade i militarističke diktature nego i u kapitalističkim demokratijama snage javnosti i tržišta. Podrediti umetnost i književnost zakonima koji upravljaju trgovinom, oblik je cenzure ništa manje pogubne i varvarske od ideoološke cenzure. Tradicija naše književnosti, još od XVIII veka je tradicija kritike, razmimoilaženja u mišljenju, raskida; nije potrebno da nabrajam uzastopne umetničke, filozofske i moralne pobune pesnika i pisaca od romantizma do danas. Umetnost koja je najviše protipatila zbog komercijalizma bila je poezija, primorana da se skloni u katakombe potrošačkog društva. I drugi oblici književnosti pretrpeli su štetu, naročito roman, objekat ponižavajuće špekulacije javnosti. Kada se sve ovo ima u vidu korisno je setiti se da je naša književnost počela sa jednim. Ne upućenim društvenim moćnicima. Odricanje i kritika utemeljitelji su Modernizma.

Moji najbolji i najpostojaniji utisci o letu 1937 nisu nastali iz odnosa sa piscima i diskusijama sa mojim drugovima o književnim i političkim temama. Dirnuo me susret sa Španijom i njenim narodom: videti vlastitim očima, dodirnuti sopstvenim rukama pejzaže, spomenike i svaki pedalj zemlje koju sam još od detinjstva poznavao samo preko štiva i pričanja mojih starih: sprijateljiti se sa španskim pesnicima, pre svega sa onima oko časopisa *Hora de Espana* – iako prijateljovanje s njima bez obzira na sve nikada i nije prestajalo; drugovati sa vojnicima, seljacima, radnicima, učiteljima, izdavačima, mlađićima i devokama, starcima i staricama. Sa njima i zbog njih shvatio sam da reč bratstvo nije ništa manje dragocena od reči sloboda: ona je hleb čovečanstva, hleb koji se deli. Ne mislite da je ovo samo književna figura. Jedne noći sam sa prijateljima morao da se sklonim u jedno staro selo u Valensiji pred neprijateljskim bombardovanjem. Jedan seljak kod kojeg smo našli konačište kada je saznao da sam iz Meksika, zemlje koja je pomagala republikance, izašao je u vrt bez obzira na bombardovanje i doneo dinju. Uz komad hleba i krčag vina sve je podelio sa nama.

Ovakvih situacija bilo je koliko hoćete ali na kraju ipak želim ispričati jedan doživljaj koji me duboko dirnuo. Jednom prilikom posetio sam sa malom grupom – Stephen Spender, ovde prisutan, setiće se toga jer je i on bio sa nama – Univerzitetski grad Madrid koji je bio na čelu rata. U pratinji službenika prolazili smo kroz zgrade i salone koji su nekada bili svećane dvorane i biblioteke, pretvorene u rovove i vojne baze. Kada smo ušli u jednu veliku prostoriju ispunjenu vrećama sa peskom, službenik nas je zamolio da se utišamo. Čuli su se s druge strane zida jasni i udaljeni glasovi i smeđ. Tiho sam upitao: ko je to? To su oni »drugi«, rekao mi je službenik. Njegove reči prvo su me zaučidle a zatim veoma zbolele. Odjednom i za svagda, otkrio sam da neprijatelji takode imaju ljudski glas.

Svečani govor na Internacionalnom Kongresu Pisaca (Valensija, 15. jun 1987.), u čast sećanja na Drugi Internacionalni Kongres Antifašističkih Pisaca (Valensija, Madrid, Barselona, Pariz, jul 1937.)

Sa španskog: Dragana Nikolić